

Надійшла до редакції 17.10.2003 р.

УДК 340.12

О.П.Невельська-Гордєсва, канд.філос.наук, доцент
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м.Харків

ЮРИДИЧНИЙ РАКУРС **МОРАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ЛОУРЕНСА КОЛБЕРГА**

Співвідношення між правом і мораллю, відрив моральної свідомості від правової поведінки завжди були у фокусі філософії права, хоча у вирішенні цього питання різними вченими існує змістовна різниця. Так, В.Соловйов [1] визнавав лише кількісну, а не якісну різницю між правом і мораллю, стверджував підпорядкування права моралі. Право, з точки зору В.Соловйова, є певний мінімум моралі, її “нижча межа”. П.Новгородцев [6] не погоджувався з поглядом на теорію права як на “етичний мінімум”, який вимагає здійснення відповідного мінімуму добра і скасування певного зла. Він наполягав на думці, що поділ права й моралі можливий лише в теорії, у суспільному житті вони діалектично співіснують [6, с.162]. Б.Кистяковський, навпаки, вважав, що “право не може бути поставлено поруч з такими духовними цінностями, як наукова істина, моральна досконалість, релігійна святиня. Значення його більш відносне, його зміст створюється почасти мінливими економічними й соціальними умовами” [8, с.3]. Вирішення питання співвідношення права й моралі, моральної свідомості й моральної поведінки актуальні й сьогодні. “... Існує єдність права з моральними принципами, викладеними в біблійі. А тлумачити біблійне в контексті законслухняності – цілком заслуговує уваги”, – вважає М.В.Цвік [Цит. за: 3, с.2]). У цьому руслі дослідження провадилися не тільки правознавцями і філософами, а й психологами.

Мета даної роботи полягає саме у з'ясуванні співвідношення моральної свідомості і правової поведінки завдяки здійсненню етико - нормативного аналізу стадійної теорії морального розвитку Лоуренса Колберга.

Досить визначний факт життя самого Л.Колберга (1927-1987 рр.), пов'язаний із другою світовою війною, спонукав його зайнятися питанням співвідношення свідомості і поведінки. “У його житті був період, коли він переживав кризу ідентичності й намагався визначити

свою позицію щодо ставлення до норм суспільства.” [Цит. за: 2, с.5]. Під час війни торговельні кораблі виконували не тільки свої прямі обов'язки, а й контрабандно перевозили з Європи до Палестини євреїв. Л.Колберг був в екіпажі корабля й розмірковував над питанням розходження норм права і норм моралі. Пізніше він висуває гіпотезу, згідно з якою мораль розвивається протягом усього життя людини. Оскільки цей розвиток має стадійний поступовий характер, то можна створити метод, який з'ясує критерії рівнів моральної свідомості людини.

“Дійсно, якщо добро і зло – це основні етичні поняття і якщо відповідно до цього центрального питання моралі постає питання про вибір (добра або зла), то роль знання в поведінці, на що вперше звернув увагу Сократ, набуває першочергового значення” [Цит. за: 7, с.124]. Проте Л.Колберг вважає інакше: сьогодні людина може добре знати, що є гарний вчинок, але поводитиметься аморально. Учений за допомогою лабораторних експериментів встановлює, що само по собі гарне знання норм моралі і внутрішньо-особистісне погодження з ними не є показниками високої моральності особистості. Людина може бути переконана, що “красти – зло”, “говорити кривду – погано”, “взятий обов'язок потрібно виконувати” тощо, але за деяких умов вона все-таки поводиться всупереч усвідомлюваним моральним правилам.

Для дослідження моральної свідомості Л.Колберг розробив 9 дилем, у змісті яких стикаються норми права й норми моралі. Учений вважав, що він зіштовхує вищі й нижчі цінності людини. Розглянемо найпопулярнішу дилему. У Європі жінка вмирає від особливої форми раку. Є тільки одні ліки, які, на думку лікарів, можуть її вилікувати. Це форма радія, нещодавно відкрита фармацевтом у цьому ж місті. Виготовлення ліків коштує великі гроші, але винахідник бажає отримати суму в 10 разів більшу, ніж ціна складових компонентів. Фармацевт сплатив 400 дол. США за радій, а бажає отримати 4000 дол. за невеличку дозу. Хайнц, чоловік хворої, обійшов усіх знайомих з метою позичити в них грошей і використав усі легальні можливості, але зміг набрати лише близько 2000 доларів. Він звертається до фармацевта з проханням продати ліки дешевше для вмираючої дружини або прийняти частину суми, а решту зобов'язується сплатити пізніше, на що той не погодився і сказав: “Ні, я відкрив ліки і бажаю добре на них заробити, для чого й використовую всі законні можливості”. Після цієї розмови Хайнц вирішує викрасти ці ліки з аптеки.

Більшість учасників експериментів на запитання: “Чи повинен Хайнц красти ліки?” – відповідали ствердно. Отже, здавалося б, що вони визнавали цінність людського життя вище цінності власності.

Але з'ясувалося, що істина не завжди на боці такого прямого висновку. Так, тайландські діти були впевнені в тому, що Хайнц повинен викрасти ліки, але мотив такого рішення зовсім не стосувався цінності людського життя. Справа полягала в тому, що інакше, якщо жінка померла б, Хайнцу довелося витратити значно більшу суму на похорони дружини. Деякі з респондентів-американців давали позитивну відповідь на запитання дилеми, але тут же швидко змінювали своє рішення, якщо шлося про незнайому (чужу) вмираючу людину. Отже, для них вища цінність є не життя людини взагалі, а саме життя близької, (коханої) людини.

Звернімо увагу на те (і це здається нам найважливішим), що жоден із респондентів не вказав на можливість, яку, на наш погляд, мав Хайнц, – повернути громадську думку до вирішення своєї проблеми. Це можливо було зробити через засоби масової інформації, благодійні фонди й організації, організації захисту прав споживачів, через професіональні спілки лікарів, фармацевтів та ін. Громадська думка могла б мати досить сильний вплив на винахідника. Крім того, сам Хайнц міг проявити себе як підприємець, пообіцявши фармацевту шалену рекламу його ліків через демонстрацію вилікуваної дружини. І, нарешті, Хайнц не зробив спроби отримати кредит у банку. Інакше кажучи, чоловік не використовує всіх легальних можливостей, як у цьому намагається переконати нас Л.Колберг, а досить швидко приймає рішення піти на порушення закону. Звичайно, часу обмаль. Але якщо Хайнца піймають при вчиненні крадіжки, то часу буде загублено ще більше, аніж іти законним шляхом. Психологічні особливості чоловіка вказують нам на те, що він не зовсім пасивна людина, щоб опускати руки: він же зміг швидко зібрати половину необхідної суми, активно спілкується з лікарями та фармацевтом. Отже, його завдання – повернути увагу суспільства до своєї проблеми, підняти її до рівня суспільної. Якщо у суспільстві цінність людського життя щось значить, то, безумовно, громадський тиск примусив би винахідника змінити своє рішення.

Розглянувши всі 9 дилем нам не дозволяють межі статті, але й на прикладі однієї з них, типової для концепції Л.Колберга (та ще й найбільш поширеної), ми бачимо серйозну методологічну помилку її автора. Справа полягає в тому, що автор моральної теорії свідомо зіштовхує різні цінності, ранжуючи їх як вищі й нижчі. І в цьому не було б нічого негативного, якщо Л.Колберг не виходив би з розуміння того, що закон завжди протистоятиме моральним нормам, і якщо не всім, то хоча б деяким.

Л.Колберг, будуючи свою моральну теорію, виходить з

обов'язкового конфлікту між нормами права і нормами моралі, і моральна норма в цій дуелі завжди оцінюється ним як вища, а норма права – як нижча цінність. Крім того, на законодавство вчений поглядає як на незмінну константу, хоча насправді воно змінюється й може бути зміненим. Він аналізує дані респондентів тільки за віком і місцем проживання, між тим як індивідуально-психологічні характеристики учасників експерименту значно різноманітніші. Якщо за основу логічного поділу респондентів взяти таку ознаку, як ставлення до чинних правових норм, то внаслідок цього з'являються чотири члени поділу: а) законослухняні громадяни; б) особи, які порушують закон, зневажають правові норми; в) громадяни, які прагнуть змінити правові норми, якщо вони їх не влаштовують; г) люди, що намагаються обійти закон, формально не порушуючи правових норм [10, с.115]. Хайнц, герой дилеми 3, мабуть не порушує закони в буденному житті, але в екстраординарній ситуації він не знаходить іншого рішення, як іти на конфлікт із законом. За своїм психічним складом він явно не може шукати такого виходу зі становища, як це робив би представник групи 3 – сколихнути громадську думку щодо змінення або доповнення правової норми. А ось шукати легальні шляхи вирішення ситуації, як це робив би представник групи 4, безумовно, під силу Хайнцу. Те, що практично всі респонденти не бачили інших, за порушення закону, шляхів виходу з проблеми, свідчить про те, що вони належать до однієї групи ставлення до закону. Таким чином, Л.Колбергу необхідно було ретельніше підбирати респондентів, варіювати респондентську вибірку не тільки (а може, й не стільки) за віком і місцем проживання, а враховувати якщо не всі, то хоча б деякі особистісні психологічні структури. Ця значна помилка Л.Колберга, звичайно, негативно впливає на отримані ним результати.

Ще один важливий момент: міркування респондента і його дії в реальній ситуації – зовсім не одне й те ж саме. При лабораторному аналізі працює розум, що ґрунтується на сформованому світогляді. У життєвій ситуації емоції присутні в незрівнянно більшій кількості. Вони можуть підкорятися розуму, а можуть і не підкорятися; це залежить від індивідуально-психологічних особливостей людини, від ступеня значимості ситуації, від низки інших чинників, але їх наявність у дійсній ситуації не можна не враховувати. Іншими словами, лабораторний експеримент завжди потребує поправки, лабораторної реальності не існує, а є уявлення, яке базується як на самовизначенні особистості, так і на чеканнях інших людей. Аналіз лабораторних досліджень вимагає “трансцендентального засобу розгляду, для якого у фокусі предметності виступає лише бутійна визначеність, визначеність як буття”

Л.Колберг проводив лонгітюдні дослідження й отримав результати, які дозволили йому зробити висновок, що залежно від віку рівень морального розвитку змінюється – він зростає. Але це зростання йде не автоматично, як зростання живої істоти. Моральне мислення людини проходить декілька етапів – від нижчого розвитку до вищого. Операції морального мислення на кожній стадії конструюються самим суб'єктом за тими ж принципами, що й при побудові операційного інтелекта за концепцією Жана Піаже [Див.: 12, с.101-108, 111-114].

Л. Колберг стверджував, що в процесі переходу від моральної свідомості до дії мінає декілька етапів, а саме: деонтичні судження, прийняття рішення, покладання на себе відповідальності за дії, інтерпретація моральної ситуації, специфічні вміння й еґо-контроль (або сила волі). Чим вища стадія морального розвитку, тим активніше свідомість сполучується з дією. Учений зафіксував фактор, який гальмує реалізацію моральних дій. Ним є феномен квазі-обов'язку. Людина бере на себе певні обов'язки щодо свого оточення, трудової спільноти, родини тощо. І це становлення може переважати перед суспільством у цілому, перед усім людством. Погляд на моральні зобов'язання перед родиною, професійною спільнотою, партійним угрупованням як на квазі-обов'язки, які завжди характеризуються як нижчі від загальнолюдських моральних норм, ступає собою той факт, що моральна поведінка починається не з абстрактної декларації про моральне знання, а з конкретної поведінки, ставлення до свого найближчого оточення.

Досліджуючи поведінку людей у реальному житті Л.Колберг приходить до висновку, що орієнтація на групові норми, на квазі-обов'язки для членів тих чи інших партій або фракцій є найбільш змістовною в політичних ситуаціях. Яскравим прикладом квазі-обов'язку він вважав поведінку учасників Уотергейнської справи в 1972 р., коли в період підготовки до перевиборів президента Р.Ніксона вищі чини Білого Дому вчинили низку злочинів. Аналіз свідчень на суді цих сенаторів дозволив Л.Колбергу зробити висновок, що всі вони керувалися квазі-обов'язками щодо групи Р.Ніксона та до нього самого [Див.: 2, с.9]. Квазі-обов'язки (і з точки зору вченого, це є майже правилом) постають перешкодою до виконання дійсно морального добродісного вчинку.

Розвиваючи ідеї Ж.Піаже щодо операційності мислення, Л.Колберг доводить, що система “моральних операцій” має такі ж властивості, зворотності і рівноваги, які притаманні логіко-математичним операціям. Зворотність “моральних операцій” забезпечується вмінням суб'єкта залучити на свій бік інших учасників морального конфлікту.

Він зафіксував 5 рівнів розвитку моралі [Див.: 12, с.162,163].

Рівень 1 – доконвенціональна мораль, який має дві стадії: (а) діти вважають моральні норми незмінними і (б) діти орієнтуються на реальні наслідки вчинків, незалежно від того, навмисно чи ні скоєно той чи інший вчинок. Учений вважає, що ці дві стадії характеризуються відсутністю зворотності “моральних операцій”.

Рівень 2 – конвенціональна мораль. Він також складається з двох стадій: (а) стадія 3, на якій ще не побудовано цілісної ієрархічної системи цінностей і (б) стадія 4, де людина розглядає суспільну систему цінностей як більш авторитетнішу ніж права індивідуальних представників суспільства.

Рівень 3 – постконвенціональна мораль. Він теж складається із двох стадій – 5-ї й 6-ї, загальною характеристикою яких є те, що людина оперує універсальними принципами справедливості. Основне питання, вирішуване представниками цих стадій – яка моральна валідність цієї соціальної системи. Більшість людей, на думку науковця, знаходиться на стадії 5, де пріоритетними вважаються індивідуальні права, які суспільство повинно максимально підтримувати. Представники 6-ї стадії розглядають суспільство в системі всього людства. Оскільки емпіричний матеріал свідчить, що лише незначна кількість людей керується універсальними принципами справедливості й поваги до людини, Л.Колберг визначає цю стадію як теоретичну, хоча під впливом деяких ситуацій стадію 6 часом критикують представники попередньої, 5-ї стадії. З точки зору вченого, люди на стадії 6 не тільки підтримали б прояв громадської непокори в разі несправделивих акцій, а й самі брали б у них участь.

Висунута Л.Колбергом концепція зазнала критики з боку низки психологів. Більшість зауважень стосувались абсолютизації ним когнітивного підходу, його невизнання етнопсихологічних особливостей ментальності [Див.: 11, с.3,4]. Дійсно, якщо “теоретичне самовизначення у своєму процесі ніколи не слідує закону поступового розвитку, а завжди служить виразом морального стану того народу, в якому з’являється, й того часу, коли приходить” [Цит. за: 5, с.27-28], то й індивідуальна моральна свідомість не слідує закону поступового розвитку: вона може виникати у дорослому віці, у дитячому, а може не сформуватися зовсім, що відображає рівень моралі в суспільстві. О.К.Дусавицький, проводячи природний, а не лабораторний експеримент, доводить, що вік не має ніякого значення для оволодіння моральною дією [4, с. 76-85]: діти одного віку, як правило, демонструють різні стадії моральної свідомості.

Л.Колберг приділяє велике значення взаємодії однолітків для за-

своєння моральних дій, алеж, з нашої точки зору, моральна поведінка засвоюється зі спостереження за діяльністю батьків та інших дорослих. Так, російськими вченими було доведено, що на ціннісні орієнтації підлітків впливають також вчителі, їх поведінка, світогляд [Див.: 13, с.56]. Навіть 4-6-річні діти вже усвідомлюють такі основні моральні принципи, як справедливість, благополуччя своє та інших.

Таким чином, моральну теорію Л.Колберга не варто використовувати як методологічне підґрунтя педагогічної концепції виховання деонтичної свідомості дітей, бо названі нами недоліки, а саме:

- жосткий зв'язок віку дитини з розвитком моральної свідомості;
- ігнорування національно-культурних особливостей;
- відсутність онтологічного аналізу моральної свідомості в контексті світогляду особистості;
- дослідження моральної свідомості поза контекстом правової свідомості;
- аналіз респондентської групи лише за віком і місцем проживання без урахування індивідуально-психологічних властивостей особистості;
- погляд на законодавство як на незмінну константу;
- обов'язковість конфлікту між нормами права й нормами моралі;
- розгляд моральної норми завжди як вищої цінності, а норми права – як нижчої;
- погляд на моральні зобов'язання перед родиною, професійною спільнотою, партійним угрупованням, які завжди характеризуються як нижчі, ніж загальнолюдські моральні норми, – як квазі-обов'язок;
- вказують на небездоганність стадійної теорії. Основний недолік моральної теорії – принципове протиставлення правової і моральної поведінки.

Список літератури: 1. Аляев Г.С. Теорія держави Володимира Соловйова // Наук. вісн. Полтавськ. ун-ту споживчої кооперації України. Гуманітарні науки. – 2001. – № 2. – С. 15-20. 2. Анциферова Л.И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Колберга и его школы) // Психолог. журн. – Т.20. – 1999. – № 3. – С. 5 -17. 3. Добрянко Л. Право і мораль: закони взаємодії // Vivat lex! – 2001. – 30 трав. – С.2. 4. Дусавицкий А.К. Загадка птицы Феникс. – М.: Знание, 1978. – 128 с. 5. Карпов, проф. О Самопознании // Странник. – 1860 – япв. – С. 17-34. 6. Кацапова И.А. Русская школа права: П.И.Новгородцев о необходимости этико-нормативного анализа права // Вопр. филос. – 2003. – № 4. – С.152-162. 7. Кессиди Ф.Х. Сократ. – М.: Мысль, 1988. – 220, [1] с. 8. Кистяковский Б. Интеллигенция и правосознание // Наше наследие. – 1990. – № 4. – С.3-10. 9. Коротких В.И. О новом понимании структуры системы философии Гегеля // Вопр. филос. – 2003. – №4. – С.175-185. 10. Невельська-Гордєєва О.П. Психологічні чинники нормативного вибору // Особистість в умовах сучасних політичних відносин: Збірник наукових статей (за матеріалами XIV Харківських політологічних читань). – Х.: Право, 2003. – С.115-117. 11. Николаева О.П. Морально-правовые суждения и проблема развития морального

сознания в разных культурах: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – М., 1993. – 19 с.
12. Развитие личности ребенка: Пер. с англ./ Общ. ред. А.М.Фонарева. – М.: Прогресс.
1987. – 272 с. 13. Чирков В.И., Дисч Э.Л. Связи между здоровьем студентов и их жизнен-
ными стремлениями, восприятием родителей и учителей // Вопр. психол. – 1999. – № 3.
– С.48-57.

Надійшла до редакції 03.09.2003 р.

Рецензуємо нові видання

РЕЦЕНЗИЯ

***А.А. Пинаев. Курс лекций по Общей части
уголовного права Украины (Харьков, 2002).***

Выход в свет учебной литературы, базирующейся на Уголовном кодексе Украины 2001 г., представляется весьма значимым, ибо позволяет изучающим курс уголовного права освоить данный предмет с учетом всех новелл, внесенных в уголовно-правовую доктрину новым отечественным законодательством. В этой связи заслуживает внимания “Курс лекций по Общей части уголовного права Украины”. (Харьков: Харьков юридический, 2002). Его автор – доктор юридических наук, профессор А.А. Пинаев. Этому изданию предшествовало появление курса лекций, изданного в 2-х отдельных книгах: А.А. Пинаев. Курс лекций по Общей части уголовного права: Кн. I: О преступлении (Харьков, 2001). Курс лекций по Общей части уголовного права: Кн. II: О наказании (Харьков, 2002).

В рецензируемых работах достаточно полно и обстоятельно излагаются все темы программы курса общей части уголовного права. Освещая те или иные вопросы, автор основывает их на нормах УК 2001 г., опираясь на практику применения уголовного законодательства, а в ряде случаев приводит в порядке иллюстрации примеры гипотетического характера. Можно констатировать, что книги написаны на достаточно высоком профессиональном уровне. Изложенный материал отличается четкостью формулировок, логичностью и последовательностью. В основу системы курса лекций А.А. Пинаев обоснованно положил систему Общей части Уголовного кодекса. Каждая лекция предваряется планом и завершается списком рекомендованной по данной теме литературы. При освещении многих вопросов автор не только приводит собственные трактовки, но и указывает позиции других ученых, дает им соответствующий анализ. В этом смысле рассматриваемая работа выполняет полезное ориентирующее значение для студентов, способствует творческому осмыслению ими актуальных проблем